Pomiędzy
Між
Между
Between
Zwischen
Entre

Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe
vol. 2/2016, ss. 44–54
www.marszalek.com.pl/between/
DOI: 10.15804/PPUSN.2016.02.03

Наталія Ковальова*

Селянське питання в політиці РКП(б) – КП(б)У 1918–1923 рр.: витоки тоталітаризму

The Peasant Question in Policy of RCP(b) – CP(b)U in 1918–1923: Sources of Totalitarianism. The article analyses attitude of Bolshevik congresses of RCP(b) and CP(b)U to agricultural question in 1918–1923. It marks out the main features of Bolshevik policy as for peasantry that caused forming of totalitarian regime: ignoring of the entire social class interests, absence of scientific explanation and party discussion of the ways as for solving agricultural question, declarative character of Bolshevik policy especially in Ukraine. RCP(b) did not develop their own program of solving peasant question when rising to power in 1917. RCP(b) could determine its position only at the beginning of 1919 and in 1923. Ukrainian Bolsheviks stayed between the necessity to implement principles of proletarian internationalism and the reaction of merely Ukrainian environment to it. The peculiarity of CP(b)U activity was in earlier appeal to peasant question in 1918, but Ukrainian Bolsheviks underestimated the potential of peasants movement. Alexander Shumskyi, Yakov Yakovlev, Volodymir Zatonskyi and Andrey Bubnov supported Ukrainian peculiarities in agricultural question.

Keywords: RCP(b), CP(b)U, peasant question, Ukrainian Bolshevik, totalitarian regime.

Крестьянский вопрос в политике РКП(б) – КП(б)У 1918–1923 гг.: истоки тоталитаризма. В статье анализируется отношение большевистских съездов РКП(б) и КП(б)у к крестьянскому вопросу в 1918–1923 гг. Определены основные черты большевистской политики в отношении крестьянства, которые содействовали формированию тоталитарного режима: игнорирование интересов целого общественного класса, отсутствие научного обоснования и партийного обсуждения путей решения крестьянского вопроса, декларативный характер большевистской политики, особенно на Украине. Собственной программы решения крестьянского вопроса после установления власти в 1917 г. РКП(б) не разработала и свою позицию смогла определить только в начале 1919 г. и в 1923 г.

* Український державний хіміко-технологічний університет (Україна) Поштова адреса: кафедра українознавства Українського державного хіміко-технологічного університету, пр. Гагаріна, 8, м. Дніпропетровськ, 49005. E-mail: boriss2002@ukr.net.

Украинские большевики находились между необходимостью осуществлять принципы пролетарского интернационализма и реакцией на них украинского населения. Особенностью деятельности КП(б)У было более раннее обращение к крестьянскому вопросу в 1918 г., однако потенциал крестьянского движения украинские большевики недооценили. Украинские особенности в крестьянском вопросе защищали Александр Шумский, Яков Яковлев, Владимир Затонский, Андрей Бубнов.

Ключевые слова: РКП(б), КП(б)У, крестьянский вопрос, украинский большевик, тоталитарный режим.

Питання реформування сільського господарства України, як і сто років тому, є одним із важливих аспектів державотворення. Від його ефективного вирішення залежить як розвиток економічного потенціалу країни, так і долі мільйонів українського селянства. В епоху революційних потрясінь початку XX ст. творці більшовицького режиму селянське питання вирішували з урахуванням політичних потреб держави, а саме – комуністичного будівництва. Зародження тоталітарного режиму, який формувала РКП(б), зумовило тривале ігнорування потреб селянства й пасивна позиція КП(б)У.

Становлення комуністичного ладу в Україні ґрунтовно проаналізовано у працях Владислава Верстюка, Геннадія Єфіменка, Станіслава Кульчицького[1]. Найбільш дослідженою в історичній науці є аграрна політика більшовиків (земельне та продовольче питання), однак аналізу сутності селянського питання, а також того, як його розуміли творці більшовицького режиму, в наукових дослідженнях і надалі бракує. Виконавців аграрної політики РКП(б) – більшовицьке керівництво України – історична література характеризувала як консервативніших діячів, ніж провідні функціонери РКП(б). Метою цієї публікації є з'ясування суті того, як більшовицькі діячі усвідомлювали селянське питання, як його аналізували на партійних форумах РКП(б) та КП(б)У, а також виокремлення власної позиції українських більшовиків. У цій статті слово „український" у словосполученні „український більшовик" вжито виключно в географічному значенні.

Своє бачення аграрного питання після Лютневої революції більшовики висловили на VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б)

[1] *Історія українського селянства*, Київ 2006, т. 1, с. 555–597; *Нариси історії Української революції 1917–1921 років*, Київ 2012, кн. 2, с. 241–414; С. Кульчицький, *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі,* Київ 2013, кн. 1.

24–29 квітня 1917 р. Обґрунтовуючи ідею націоналізації землі, Володимир Ленін висловився за негайне, але організоване її передання селянам. На базі поміщицьких маєтків планувалося створювати „достатньо великі зразкові господарства" на громадських засадах[2]. Теоретично осмислити у 1917 р. зміни, які відбулися в селянському середовищі внаслідок Столипінської аграрної реформи, В. Ленін не зміг, тому свої висновки він висловив мовою політичної тактики[3]. У жовтні 1917 р., йдучи за селянськими настроями, які збігалися з есерівською програмою соціалізації, В. Ленін втілює їх у Декреті про землю. На хвилі стихійного селянського руху більшовицька влада прийшла до влади в Росії та втрималася лише завдяки тому, що не заважала селянству ділити землю. VII з'їзд РКП(б) 6–8 березня 1918 р., скликаний для ратифікації Брестського мирного договору, однією з причин воєнних втрат Радянської Росії визнав небажання селянства, яке отримало землю, воювати і захищати загальнодержавні інтереси[4].

Досить тривалий час більшовицька партія навіть не намагалася з'ясувати справжні селянські інтереси. Після приходу до влади у більшовицькій політиці переважали військово-стратегічні питання, а опорою в будівництві нового суспільного ладу та держави вважався пролетаріат Західної Європи. Сам В. Ленін звертався до селянства лише у зв'язку із загостренням продовольчого питання і необхідністю вилучення хліба в заможного господаря (за офіційною термінологією – „куркуля"). Питання про ставлення до середняка у Радянській Росії постало влітку 1918 р., однак із цього питання партія не проводила теоретичного аналізу, ґрунтовних дискусій, як це було у дореволюційний період, а тому не виробила політичної лінії[5]. Основу партійної політики, за характеристикою Миколи Осинського (Валеріана Оболенського), ЦК партії визначав шляхом приватних нарад[6]. Навіть у 1919 р. партія використовувала щодо селянства програмні

---

[2] *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986)*, Москва 1983, т. 1, с. 497–499, 543, 545.

[3] Ibidem, с. 544; Т. Шанин, *Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. – 1917–1922 гг.*, Москва 1997, с. 451.

[4] *Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 г. Стенографический отчет*, Москва 1962, с. 56, 79.

[5] *Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы*, Москва 1959, с. 164, 166, 183.

[6] Ibidem, с. 164.

установки 1905 р., як це визнав на VIII з'їзді РКП(б) Григорій Зинов'єв[7]. Ігнорування селянства стало основою більшовицької політики[8].

Під впливом селянських повстань та економічної руїни у РСФРР РКП(б) повернулася до інтересів селянства на початку 1919 р. VIII з'їзд РКП(б) 18–23 березня 1919 р. уперше після 1906 р. досить широко розглянув селянське питання, визнав помилки партійної політики в оцінці соціальної природи селянства. Виходячи з концепту, що селянин-середняк є дрібним товаровиробником (частково власник, частково трудівник) і належить до класу, який вагається, гаслом селянської політики В. Ленін проголосив обережне ставлення до середняка: „Не сміти командувати!"[9]. Неоднозначні результати „аграрної революції" охарактеризував Василь Кураєв, делегат від Пензенської губернської організації РКП(б). Пограбування поміщицьких господарств негативно вплинуло на виробничі сили у сільському господарстві[10]. Соціалізація землі стала „мертвою точкою" селянської революції: сільський пролетаріат і напівпролетаріат не мали чим обробляти землю, а селянам-середнякам заважали черезсмужжя і низька продуктивність праці[11]. Справжнім викликом для партійних діячів, які прагнули усуспільнення господарства, стало усвідомлення того, що одноосібне селянське господарство буде існувати довго й необхідно зважати на це і допомагати[12]. Уперше після 1917 р. спробу з'ясувати соціальний склад селянства зробив Володимир Мілютін (заступник голови ВРНГ): „що собою являє куркуль, середняк і напівпролетарська маса". Вказуючи на застарілість даних перепису 1917 р. (за кількістю землі й робочої худоби), єдиною справжньою ознакою селянина-буржуа він вважав використання найманої праці – таких селян у Радянській Росії було лише 2–4 % (близько 2–3 млн осіб). 25–30 % (20–25 млн осіб) належали до напівпролетарської маси, а близько 35 млн осіб вважалися середняками[13].

Відзначаючи особливості національних окраїн, зокрема України, В. Ленін визнавав за можливе змінювати політику в цих регіонах[14]. Однак

---

[7] Ibidem, c. 184–185.

[8] Т. Шанин, *Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. – 1917–1922 гг.*, op.cit., c. 454.

[9] *Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы,* op.cit., c. 52, 347–348, 352.

[10] Ibidem, c. 229.

[11] Ibidem, c. 228–229, 236.

[12] Ibidem, c. 233–234.

[13] *Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы,* op.cit., c. 245.

[14] Ibidem, c. 21.

проголошені VIII з'їздом РКП(б) гасла залишилися декларативними, свідченням чого стали численні селянські повстання в Україні навесні 1919 р. Особливості української політики ЦК розкритикував на IX з'їзді РКП(б) (29 березня – 5 квітня 1920 р.) член Реввійськради 14-ї армії Андрій Бубнов: реальна політика в Україні замість зваженого підходу до середняка призвела до колосального роздратування середнього українського селянства[15].

Селянське питання в дискусіях КП(б)У постало з самого початку її заснування улітку 1918 р. і було однією зі складових гострої боротьби між „правими" і „лівими" під час підготовки збройного повстання в Україні. На I з'їзді КП(б)У у Москві 5–12 липня 1918 р. Яків Яковлєв („правий"), зробив спробу розкрити соціальну природу українського селянства. На прикладі селянства Катеринославської губернії (свої висновки переніс і на Полтавську губернію) він виділив три соціальні групи: близько 70 % селян мали землю від 5 до 12 дес., 5 % селянських господарств володіли земельними наділами більше 25 дес. землі (4 % площі), а селянство малоземельне та безземельний пролетаріат і напівпролетаріат склали близько 15 % усього селянського населення[16]. Основною рушійною силою повстання, викликаного спробами поміщиків і німців відібрати хліб і землю, були селяни-середняки. Однак непослідовна поведінка середнього селянства, яке у грудні 1917 – січні 1918 рр. розділило поміщицькі землі та реманент, а вже у січні 1918 р. стало дистанціюватися від радянської влади, загрожувала поразкою повстання. Зрівняльне землекористування та хлібна монополія відштовхували середнє селянство від більшовицької влади. Через це основною задачею у процесі розвитку повстання на селі проголошувалось об'єднання сільської бідноти під більшовицьким керівництвом[17]. Погляди Я. Яковлєва зазнали гострої критики обох течій КП(б)У, як „правих", так і „лівих".

Уже на II з'їзді КП(б)У 17–22 жовтня 1918 р., який проходив після невдачі літнього повстання, Георгій Пятаков („лівий") визнав, що партія мало уваги звертала на селянську бідноту, працюючи серед міського пролетаріату, та закликав зробити селянський рух союзником робітничого

---

[15] *Девятый съезд РКП(б). Март – апрель 1920 г. Протоколы*, Москва 1960, с. 58.

[16] *Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 г.: Протоколы*, Киев 1988, с. 55.

[17] Ibidem, с. 56, 84.

класу[18]. Володимир Затонський, готуючи передмову для видання протоколів II з'їзду КП(б)У у 1927 р., визнав помилку партії: нову хвилю підйому в селянському русі восени 1918 р. використав Петлюра, який став героєм селянського повстання проти гетьмана[19]. Обидві течії КП(б)У недооцінили потенціал селянського руху.

Повну підтримку з боку українських більшовиків позиції РКП(б) у селянському питанні засвідчив III з'їзд КП(б)У 1–6 березня 1919 р. у Харкові. Місію України окреслив секретар ЦК РКП(б) Яків Свердлов: прийти на допомогу російській революції, допомігши власними ресурсами в забезпеченні продовольством і паливом[20]. Основним виробником продовольства було селянство, і безпосередньо його інтересів стосувалося обговорення земельного та продовольчого питання. Однак доповідь наркома земельних справ Володимира Мещерякова було заслухано без обговорення[21]. Участь у дискусії щодо продовольчого питання за доповіддю наркомпрода України Олександра Шліхтера взяли три делегати. О. Шліхтер основним принципом діяльності продовольчих органів визначив принцип класової боротьби й адаптацію продовольчої політики до місцевих умов[22]. Єдиний учасник, який за офіційним протоколом заявив про крах продовольчої політики в Україні, був Семен Журавський, член ВУЦВК і Полтавського губкому партії. Він запропонував звернутися до російського ЦК з вимогою її змінити[23].

Реальне становище радянської влади та більшовиків в Україні відобразила IV конференція КП(б)У 17–23 березня 1920 р. у Харкові. Голова РНК УСРР Християн Раковський визнав складність становища в українському селі, де більшовики тричі розпочинали радянське будівництво; за винятком губернських міст і деяких промислових центрів радянська влада ніде не мала твердої опори, а в селі її не було[24]. Фактично влада на селі належала „куркулям" (у цьому аспекті з ним погодився голова ВУЦВК Григорій

---

[18] *Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 г.: Протоколы*, Киев 1991, с. 127.

[19] *Второй съезд КП(б)У (протоколы)*, Харьков 1927, с. V-VI.

[20] *Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р.: Протоколи*, Київ 2002, с. 64–65.

[21] Ibidem, с. 101.

[22] Ibidem, с. 124, 129.

[23] Ibidem, с. 148.

[24] *Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма*, Київ 2003, с. 57, 290.

Петровський), що входили до рад та ревкомів, привласнили поміщицькі землі та реманент[25]. Свої позиції зберегло поміщицьке землеволодіння, особливо в Київській і Полтавській губерніях[26].

З критикою Християна Раковського і Тимофія Сапронова, які ніби-то не розуміли української дійсності та відкидали підходи до проблем українського села за російськими мірками, виступили Олександр Шумський та Яків Яковлєв. О. Шумський, колишній боротьбист, а в 1917 р. – голова Київського губернського земельного комітету, відкинув поділ на куркуля, середняка і бідняка. В Україні, на його погляд, селяни поділялися на „господаря" і „напівгосподаря". Останній жив із заробітків, і саме його й треба було організовувати[27]. Член Бюро ЦК КП(б)У Я. Яковлєв відзначив, що спроби РКП керувати економічним життям України за вказівкою із Москви, застосовуючи колоніальні методи управління, викликають жорстоку реакцію (подальше висвітлення його точки зору, на проханням доповідача, не було зафіксовано в стенограмі)[28]. Додамо, що до групи більшовицького керівництва, яке наприкінці 1919 р. переконалося в помилковості копіювання російської політики в українському селі, належав і В. Затонський[29]. У цей же час самі українські більшовики усвідомлювали підпорядкованість російському ЦК і необхідність реалізації розробленої ним політики.

Учасники IV конференції КП(б)У проаналізували особливості партійного і державного будівництва України: слабкість більшовицької партії[30], слабкість міського пролетаріату та його залежність від дрібної буржуазії[31], організаційний вплив на село „Спілки" та кооперативів[32], відсутність сил для класової боротьби (нечисленність бідноти)[33]. Питання роботи на селі, яке на думку Станіслава Косіора, було найважливішою умовою успіху там більшовицької політики, налагоджувалося з допомогою приїжджих пар-

---

[25] Ibidem, c. 288–290, 332.

[26] Ibidem, c. 289.

[27] Ibidem, c. 339.

[28] Ibidem, c. 151.

[29] *Нариси історії Української революції 1917–1921 років,* op. cit., c. 384.

[30] *Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма,* op. cit., c. 58, 358.

[31] Ibidem, c. 97, 140.

[32] Ibidem, c. 140, 146.

[33] Ibidem, c. 351, 353.

тійців із Росії[34]. Для роботи в Україні ЦК РКП(б) у травні 1920 р. скерував 674 комуністи та ще 284 – у наступні три місяці[35]. Переважна більшість присланих комуністів не розуміли українських особливостей і діяли, втілюючи російський досвід.

Звернення Никифора Скалиги з Харківської парторганізації до IV Всеукраїнської конференції КП(б)У про необхідність з'ясування причини невизначеної політики ЦК щодо села[36] залишилося без відповіді. ЦК РКП(б) і сам В. Ленін не мали розроблених вказівок до дій на місцях. Партія виявилася не готовою до роботи на селі, констатував на IX з'їзді РКП(б) 2 квітня 1920 р. Володимир Невський – „партійна робота зайшла в глухий кут, яким є село"[37].

Наприкінці 1920 р. глибока криза селянського господарства та широкомасштабні селянські повстання висунули селянське питання на перше місце[38]. Сповільнення міжнародної революції, за визнанням В. Леніна, теж змушувало партію шукати підтримки для пролетаріату серед селянства[39]. X з'їзд РКП(б) 8–16 березня 1921 р. розглядав питання про продовольчу роботу, продрозкладку та продподаток. За влучною характеристикою Льва Сосновського, питання про ставлення до селянства розглядали у вигляді питання про натуральний податок[40]. Виступ В. Леніна на X з'їзді РКП(б) засвідчив появу нового конфлікту в суспільстві: якщо раніше існував конфлікт інтересів селянства з поміщицтвом, то нині це був конфлікт селянства з робітниками[41]. В. Ленін знову акцентував увагу на інтересах середнього селянства – „економіці середняка"[42].

Однак проголошені гасла не знайшли подальшого розвитку в політиці ЦК РКП(б). Відсутність питання про політику партії на селі та необхідність його обговорення констатували на XI з'їзді РКП(б) у 1922 р. Євген Пре-

---

34 *Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма,* op. cit., c. 65.

35 *История Коммунистической партии Советского Союза*, Москва 1968, т. 3, кн. 2, с. 482.

36 *Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма,* op. cit., c. 97–98.

37 *Девятый съезд РКП(б). Март – апрель 1920 г. Протоколы*, Москва 1960, с. 336.

38 Э. Генкина, *Государственная деятельность В.И. Ленина. 1921–1923*, Москва 1969, с. 37–38.

39 *Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г. Стенографический отчет*, Москва 1963, с. 413.

40 Ibidem, c. 82.

41 Ibidem, c. 404.

42 Ibidem, c. 405, 413.

ображенський і Микола Осинський. Останній наголошував, що партія не реагує на зміну аграрної політики: перехід до непу, відмову від соціалізації землі[43]. В. Ленін у виступах 1919–1921 рр. та в останніх статтях і листах знову пристосовував свою теорію до реальності, поступово визнаючи, що селянство не зникає і воно має важливе політичне значення для соціалістичної Росії[44].

Своєрідним підсумком визнання з боку більшовиків завершення „аграрної революції" став XII з'їзд РКП(б) 17–25 квітня 1923 р. Він уперше розглянув селянське питання (на думку члена Політбюро ЦК РКП(б) Григорія Зинов'єва, воно було одним із найважливіших питань з'їзду)[45] і визнав його недооцінку за слабке місце у діяльності партії, яка „лише розпочала просуватися на село"[46]. За визначенням Г. Зинов'єва, селянське питання складалося з шести пунктів: податки, ціни на хліб, національне питання (особливо характерне для селянства України), дешевий державний апарат, сільськогосподарська кооперація та сільськогосподарський кредит і школа[47]. Заступник голови РНК Лев Каменєв констатував появу „нового селянства", яке витіснило старих дворян-поміщиків: „за п'ять років програма аграрного перевороту здійснена, – здійснена у нечувано важких формах"[48]. Але настроїв („суспільної думки") нового селянства партія не знала й довідувалася про них опосередковано[49]. Результатом аграрного перевороту стала нова диференціація села: зубожіння частини селянства, яке не могло працевлаштуватися на фабриках і заводах, та розвиток буржуазних і куркульських елементів[50]. Г. Зинов'єв і Л. Каменєв констатували початок позитивних економічних змін у сільському господарстві: розширення посівних площ, початок експорту хліба[51]. Останній був важливим досягненням як для держави, так і для селянства, оскільки

---

[43] *Одиннадцатый съезд РКП(б). Март – апрель 1922 г. Стенографический отчет*, Москва 1961, с. 7, 87.

[44] Т. Шанин, *Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. → 1917–1922 гг.*, op. cit., с. 458.

[45] *Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет*, Москва 1968, с. 38.

[46] Ibidem, с. 39–40.

[47] Ibidem, с. 43–44.

[48] Ibidem, с. 427.

[49] Ibidem, с. 155.

[50] Ibidem, с. 443, 447.

[51] Ibidem, с. 38, 229, 445–446.

експорт хліба, що розпочався на межі 1922–1923 рр., повернув СРСР на ті позиції, які царська Росія мала на початку Першої світової війни, а більшовики втратили внаслідок „аграрної революції". XII з'їзд РКП(б) засвідчив, що партія усвідомила політичний потенціал села і силу пасивного опору селянства. Це було досягнуто надзвичайно високою ціною, яку заплатило насамперед українське селянство, беручи участь у повстанському русі, а також переживши страхіття голоду 1921–1923 рр.

Розробка та реалізація аграрної політики РКП(б) у 1918–1923 рр. відбувалася без теоретичного аналізу й усвідомлення сутності селянського питання та потреб селянства. Більшовики досить тривалий час у селянському питанні знаходилися на рівні програмних положень 1905 р. і діяли шляхом політичної тактики. Послідовно втілюючи політику РКП(б) в українському селі, верхівка КП(б)У відчувала настрої селянства та на деяких партійних форумах намагалася обговорювати його потреби. Однак ті українські більшовики, які намагалися відстояти національні особливості українського селянства, залишилися в меншості. Механізми тоталітарного режиму, які розробили в період громадянської війни діячі РКП(б) – КП(б)У, наприкінці 1920-х рр. було перенесено на соціальний та економічний розвиток українського селянства.

Бібліографія

Генкина, Эсфирь. 1969. *Государственная деятельность В.И. Ленина. 1921–1923.* Москва: Наука.

Гуренко, С., ред. 2002. *Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 1–6 березня 1919 р.: Протоколи.* Київ: Парламентське видавництво.

Гуренко, С., ред. 2003. *Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма.* Київ: Альтернативи.

Затонский, Владимир, ред. 1927. *Второй съезд КП(б)У (протоколы).* Харьков: Пролетарий.

Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. 1959. *Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы.* Москва: Госполитиздат.

Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. 1968. *Двенадцатый съезд РКП(б). 17–25 апреля 1923 года. Стенографический отчет.* Москва: Политиздат.

Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. 1960. *Девятый съезд РКП(б). Март – апрель 1920 г. Протоколы.* Москва: Госполитиздат.

Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. 1963. *Десятый съезд РКП(б). Март 1921 г. Стенографический отчет.* Москва: Госполитиздат.

Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. 1983. *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986).* Москва: Политиздат. Т. 1.

Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. 1961. *Одиннадцатый съезд РКП(б). Март – апрель 1922 г. Стенографический отче.* Москва: Госполитиздат.

Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. 1962. *Седьмой экстренный съезд РКП(б). Март 1918 г. Стенографический отчет*. Москва: Госполитиздат.

Кульчицький, Станіслав. 2013. *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі.* Київ: Темпора. Кн. 1.

Поспелов, Петр, ред. 1968. *История Коммунистической партии Советского Союза.* Москва: Политиздат. Т. 3. Кн. 2.

Рудич, Ф. 1991. *Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17–22 октября 1918 г.: Протоколы*. Киев: Україна.

Смолій, Валерій, ред. 2006. *Історія українського селянства*. Київ: Наукова думка. Т. 1.

Смолій, Валерій, ред. 2012. *Нариси історії Української революції 1917–1921 років.* Київ: Наукова думка. Кн. 2.

Шанин, Теодор. 1997. *Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. – 1917–1922 гг.* Москва: Весь мир.

Юрчук, В., ред. 1988. *Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 г.: Протоколы*. Киев: Политиздат Украины.